

DE UNIVERSITEITEN IN DE MIDDELEEUWEN

S. Zijlstra

In de twaalfde eeuw vond onder invloed van diverse factoren -politieke, economische, sociale en demografische- een intellectuele opleving plaats. Het intellectuele leven werd gekenmerkt door een enorme drang naar kennis, naar meer weten en begrijpen. Er is wel gesteld dat de wortels van het huidige westerse rationele denken niet in de zestiende-eeuwse renaissance liggen, maar in die van de twaalfde eeuw.¹ In dit geestelijke klimaat ontstonden de eerste universiteiten, min of meer spontaan en gelijktijdig in Bologna, Oxford en Parijs. Een universiteit was een instituut voor hoger onderwijs, dat met instemming van de paus, of soms met die van de keizer, opgericht was. De instelling genoot bepaalde voorrechten: zo stonden docenten en studenten onder bescherming van de instantie die haar opgericht had. Deze nieuwe instellingen namen voor een groot deel de taken van de klooster- en kapittel-scholen over, die zich gingen beperken tot het onderwijs op middelbaar niveau.

De universiteiten waren relatief autonome gemeenschappen, die zich keerden tegen elke bemoeienis van de kant van staat of kerk. Wel werden universiteitsstudenten gelijkgeschakeld met clerici en stelden zij zich onder het gezag van de paus, maar diens invloed werd zoveel mogelijk geweerd. Hiermee brak men met een traditie, want de kerk, tot dan toe de enige intellectuele autoriteit, was van mening dat met de goddelijke openbaring alles geopenbaard was. Scholing diende er alleen daartoe om de waarheid in zuivere vorm door te geven aan de volgende generatie. De universiteiten vormden een *universitas magistrorum et scoliarum*, een gemeenschap van leraar en leerling, van professor en student. De leiding berustte bij uit eigen midden gekozen rectoren en decanen. Alleen de universiteit had het recht graden en daarmee het recht het *ius ubique docendi* te verlenen. Maar ondanks het streven van de universiteiten naar zelfstandigheid kreeg ook de staat invloed op de universiteit: zij stichtte en controleerde de universiteiten en benoemde soms de professoren. De studenten op hun beurt zochten en vonden carrière in het staatsapparaat.

De universiteit is een opvallend fenomeen in de middeleeuwse standenstaat. In die staat immers kende alles en iedereen zijn plaats, maar de universiteit was voor iedereen toegankelijk: naast edelen vinden we niet-edelen, naast burgers boeren, naast armen rijken. Wel diende een soort collegegeld in principe door iedereen betaald te worden, maar in de praktijk betaalden vooral de *divites* (rijken), de edelen waren wegens hun prestige, de armen

---

1 H. de Ridder-Symoens, *Tot nut of onnut van 't algemeen. De functie van de universiteit in de Middeleeuwen* (Amsterdam 1987) 5; J. le Goff, *Les intellectuels au Moyen Age* (Parijs 1986).

wegens hun financiële situatie vrijgesteld. Deze leges vormden het grootste deel van de inkomsten van de universiteit. Er waren overigens dure universiteiten (zoals Orleans en Erfurt) en minder dure universiteiten (Keulen bijvoorbeeld).

Al spoedig bleek dat het nieuwe fenomeen een bepaalde organisatie nodig had. Hiervoor werden twee modellen ontwikkeld, het Bologna-model en het Parijse model. Het Bologna-model is te kenschetsen als *student power*. De universiteit bestond uit alle ingeschreven studenten, alleen zij mochten de functionarissen (rector, dekanen) benoemen. De docenten waren slechts huurlingen, die op contractbasis onderwijs gaven. De studenten hadden hier dus alle macht in handen. Het werd het model voor veel Zuid Europese universiteiten.

Bij het Parijse model, dat gangbaar werd in de meeste gebieden buiten Zuid-Europa waren slechts zij volwaardig lid van de universiteit, die de titel van *magister artium* bezaten. In praktijk betekende dit dat alleen zij in het bestuur van de universiteit zaten, die de *artes*-faculteit met goed gevolg doorlopen hadden en studeerden aan één van de drie andere faculteiten. Dit was echter, zoals we zullen zien slechts een klein percentage van alle studenten. Uitgesloten van het bestuur waren degenen die de *artes*-faculteit bevolkten, benevens alle dienaren, schrijvers, etcetera. Het was een universiteit waar de *magistri* het voor het zeggen hadden.²

Voor het verkrijgen van toegang tot de universiteit bestonden geen regels. Ieder kon, rijk of arm, toegang krijgen. Ook een vooropleiding was niet vereist, terwijl men zich te allen tijde zich kon laten inschrijven. Alleen bij het afleggen van een examen moest men verklaren van wettige geboorte te zijn. Daar men echter een eed bij de inschrijving moest zweren waarmee men verklaarde gehoorzaam te zijn aan de rector en zich aan de statuten van de universiteit te houden was men over het algemeen iets ouder dan veertien jaar, het jaar waarin men volgens het canonieke recht een eed mocht zweren. Verder diende men een bepaald bedrag voor de inschrijving te betalen. Als men aan deze verplichtingen voldaan had, kon worden overgegaan tot de immatriculatie, het noteren van de naam van de student in de registers van de universiteit.

De middeleeuwse universiteit bleef echter een fluïde gemeenschap en bestond uit een aantal kringen van studenten, die zich rond een *magister* verenigd had. Deze kring werd diens *familia* genoemd. Op oude zegels van universiteiten zien we dan ook vaak een afbeelding van een *magister* met een aantal leerlingen. Pas in de zestiende eeuw wordt de universiteit als een gebouw afgebeeld. De *magister* doceerde in de vorm van de *lectio*. Hij las een bepaalde passage voor en legde de verschillende onderdelen daarvan uit. Hiervan maakten de studenten aantekeningen. Daarnaast werden er disputaties gehouden, waarbij één van de *magisters* een stelling poneerde en de aanwezige studenten moesten reageren.

---

2 H. de Ridder-Symoens ed., *A history of the university in Europe* (Cambridge 1992) 118-123.

Studiemogelijkheden

Geen land heeft zoveel studenten als Friesland, schreef stadhouder Floris van Egmond in 1515, toen een poging werd ondernomen om in dit gewest een universiteit te vestigen.³ En inderdaad brachten Friesland en Groningen veel studenten en geleerden voort, iets waarop geleerden als Viglius van Aytta en Ubbo Emmius in de zestiende eeuw de aandacht vestigden. Zoals gezegd moesten deze studenten een lange reis ondernemen om hun studiezijn te bevredigen. Het was echter geen groot beletsel, want de Middeleeuwer reisde graag, al waren de verbindingen matig. Wel bezochten de meeste studenten in spé de dichtstbijzijnde universiteit. Soms maakten zij een zogenaamde *peregrinatio academica*, een tocht langs meerdere universiteiten, die hen een enkele maal tot in Italië voerde. Circa 10 % van de middeleeuwse studenten verrichtte zo'n *peregrinatio*.⁴

Bij de keuze van de universiteit speelden verschillende factoren een rol zoals de reputatie van de universiteit, de mogelijkheden van specialisatie, familietraditie (vaak bezochten verschillende generaties dezelfde universiteit), de aanwezigheid van faciliteiten voor voedsel en onderdak, etcetera. Enkele universiteiten hadden een grote reputatie op een bepaald vakgebied: Orleans was de universiteit voor een rechtenstudie, Padua die voor medicijnen en rechten en Parijs voor theologie.

De middeleeuwse universiteit kende vier studierichtingen, de *artes*-faculteit, de juridische, de medische en de theologische. De eerste faculteit was een soort *propaedeuse*, die gevolgd moest worden voordat de student een hogere faculteit mocht bezoeken. Deze faculteit fungeerde als een soort voorbereidend onderwijs voor de hogere faculteiten en groeide later uit tot de filosofische faculteit. De medische faculteit werd niet frequent bezocht. Binnen de universiteit waren de faculteiten autonoom en hadden hun eigen dekaan en hun eigen statuten.

De meeste studenten studeerden aan de *artes*-faculteit. We kunnen een vijftal types studenten onderscheiden:

1. De *artes*-student die op 14 à 16 jarige leeftijd immatriculeerde, afkomstig was uit de middenklasse en eerst Latijn geleerd had. Hij bleef gemiddeld nog geen twee jaar aan de universiteit en behaalde geen graad. Circa 50 % van de studenten behoorde tot deze categorie.
2. De *artes*-student die determineerde, dat wil zeggen dat hij de laagste graad, namelijk die van *baccalaureus artium*, meestal 2,5 jaar na inschrijving behaalde. Hij was 16 tot 19 jaar en verliet daarna de universiteit. Circa 30 % van de studenten behoorde hiertoe. Een groot deel van de studenten verliet dus de universiteit zonder een titel te behalen (de titel *baccalaureus artium* werd nooit gebruikt) en volgens onze maatstaven zouden zij gesjeesd zijn. In de Middeleeuwen was dit anders: zeker tot ongeveer 1500 was een kort bezoek aan de universiteit voldoende voor het maken van een carrière.

3 W.B.S. Boeles, *Frieslands Hoogeschool en het Rijksatheneum te Franeker I* (Leeuwarden 1878) 1.

4 H. de Ridder-Symoens, *Nut*, 28.

3. De *artes*-student die de titel van *magister artium* behaalde. Hij was dan circa 19 jaar en werd zelden tot de *pauperes* (armen) gerekend. Circa 10 % behoorde tot deze groep. Voor de financiering van de studie gaf hij vaak les aan jongere studenten.
4. De studenten die onderwijs aan één van de hogere faculteiten (rechten, medicijnen, theologie) volgden. Zij poogden de titel van *licentiaat* of *doctor* te halen en vormden slechts een klein deel van de universiteitspopulatie. Dit is niet verwonderlijk omdat het rendement van titels gedurende de Middeleeuwen gering was, terwijl de inspanning, het jarenlang college lopen (de opleiding tot doctor in de theologie duurde aan de universiteit van Parijs ongeveer dertien jaar!) en de vaak exorbitante sommen die voor examengeld, diners en geschenken voor professoren betaald moesten worden, daar niet tegen opwoog.
5. Tenslotte kunnen we nog een groep onderscheiden die reeds *gesettled* was en een studie alleen voor de eer volgden. Het waren vooral edelen. Zij waren vanwege hun stand zelfs nog in de zestiende eeuw vrijgesteld van de verplichting de universiteit bezocht te hebben, zelfs al ambieerden zij een functie in het juridische apparaat. Ook rijke burgers en hoge functionarissen zijn te vinden in deze categorie. Deze studenten verschenen vaak met bedienden en een *praeceptor* (leraar) aan de universiteit. Dit type treffen wij vooral bij prestigieuze universiteiten als Orleans en Erfurt aan.⁵

Studentenleven

Tijdens de studie behoorde de student tot een aparte stand, die van de *ordo scolasticum* oftewel hij had de *status studentium*. Hij stond dan ook niet onder de jurisdictie van de staat maar hij viel wat rechtspraak betreft onder de wetten en verordeningen van de universiteit. Deze autonomie werd door de leden van de universiteit jaloers bewaakt en aanslagen erop van de kant van de burgerlijke autoriteiten werden beantwoord met het dreigement weg te trekken naar een andere stad.

Tijdens hun studie verenigden de studenten zich in naties. De studenten uit de Nederlanden sloten zich meestal bij de Germaanse natie aan. De naties waren een soort broederschappen en zeker geen nationalistische bewegingen, al organiseerden de studenten zich wel via taalverwantschappen en ontstond er zeer zeker in deze kringen ook een *esprit de corps*. De naties kozen hun eigen bestuur. Het belang van de naties verschilde van universiteit tot universiteit: vooral aan de universiteiten georganiseerd volgens het Bologna-model waren de naties belangrijk. Het doel van de natie was het bieden van wederzijdse hulp en het beschermen van de studenten tegen onredelijke eisen van de lokale bevolking en de lokale autoriteiten. De naties huurden vaak huizen, de leden kwamen voor de gezelligheid bijeen en organiseerden soms een postverbinding met het thuisland. De leiding berustte bij een gekozen rector. Naast deze naties bestonden er nog broederschappen voor algemene hulp aan elkaar, waarover weinig bekend is.

---

5 H. de Ridder-Symoens, *History of the university*, 196-200.

Maar gezelligheid en wederzijdse hulp waren niet de enige redenen om toe te treden tot een natie of een andere vereniging: men werd tevens opgenomen in een netwerk, dat bij het zoeken van een carrière zeer dienstbaar kon zijn. Zeker in de hogere *echelons* van het bestuur vinden we veel vroegere studiegenoten, bijvoorbeeld in de *entourage* van de Nederlandse paus Adriaan van Utrecht. De vorming van dergelijke netwerken was één van de belangrijkste indirecte functies van de universiteit en werd later, in de zeventiende en achttiende eeuw zelfs één van haar belangrijkste taken.

De studenten hebben door de eeuwen heen een slechte reputatie gehad. Wij hoeven maar te herinneren aan Francois Villon of voor latere tijden aan de Franeker loskop. Studenten werden geassocieerd met vechten, zuipen, prostitutie en gokken. Ook het verschijnsel eeuwige student is niet van vandaag of gisteren. Om hieraan paal en perk te stellen werden er een aantal eisen aan het gedrag van de studenten gesteld: zij dienden zich in de eerste plaats te onthouden van contacten met vrouwen. De studentenmaatschappij was een mannenmaatschappij en zelfs de *doctores* waren vaak ongetrouwd. Zij dienden verder geen wapens te dragen, vooral 's nacht niet (de colleges sloten reeds om tien uur de poort om nachtbraken te voorkomen) of tijdens de colleges. Vergrijpen tegen het laatste werden hoog opgenomen. Tenslotte dienden zij geen modieuze kledij te dragen.

Financiering van de studie

De studenten uit Friesland en Groningen moesten, als zij een studie wilden volgen, een lange reis buitenslands maken. De universiteiten die het dichtstbij lagen (Keulen, Leuven en Rostock) werden dan ook het meest intensief bezocht. Een studie kostte geld, gemiddeld was men per jaar het loon van een geschoolde arbeider kwijt. Die kosten bestonden uit studiekosten, zoals boeken, entreegeld bij de immatriculatie, perkament en in de tweede plaats uit kosten van levensonderhoud: logies, kleding en brandstof. De klachten van de studenten over geldgebrek zijn legio, al had de student fiscale privileges, zoals vrijstelling van de meeste accijnzen. Ook voor de onbemiddelde studenten waren er voorzieningen in de vorm van colleges en *bursae*. Een college, ook wel *bursa* genoemd was een soort instituut, nauw verbonden met de kerk en had zowel qua bouw als qua mentaliteit overeenkomst met een klooster.

Eén van de eerste van die colleges was dat van de Sorbonne dat werd opgericht in 1257. Hun inkomsten kregen de colleges uit de opbrengst van landerijen, behorend bij het college en uit schenkingen. De studenten kregen gratis voedsel en onderdak en soms ook nog kleding. Geleidelijk werden deze colleges echter overgenomen door rijkere studenten, vaak familieleden van de stichter en groeiden ze uit tot een omgeving waar de studie met het meeste rendement beoefend kon worden. Met het oog hierop werden er ook colleges alleen voor de armen opgericht, een voorbeeld hiervan is het college Standonk te Leuven of de *bursa Laurentiana* te Keulen; de laatste was gesticht door de Groninger Laurentius Buning en bedoeld om twaalf arme studenten van levensonderhoud te voorzien. Buning had zelf in 1424 te Keulen gestu-

deerd en was lange tijd als docent aan die universiteit verbonden geweest.⁶ Maximaal leefden er echter slechts zo'n 15% van de studenten in de *bursa*, de rest woonde op kamers of, uiteraard tegen betaling bij een *magister* in huis.

Voor de allerarmsten bestond tenslotte nog de mogelijkheid om als dienaar te verblijven in één van de colleges. Hij moest dan koken of boodschappen doen voor de *magistri*. Voorbeelden hiervan zijn Theodoricus Gerardi uit Groningen, die in 1523 als kok in de *bursa Laurentiana* werkte en zich als pauper (arme) aan de Keulse universiteit inschreef en Bartholdus Conradi, die in hetzelfde jaar dienaar in die *bursa* was.⁷

Een kloosterling kon tenslotte op kosten van het klooster studeren. Een voorbeeld hiervan is de bekende theoloog Albertus Rizaeus Hardenberg, die op kosten van het klooster van Aduard in 1543 te Leuven studeerde en te Mainz promoveerde in de theologie.⁸ De verschillende ordes beschikten over een netwerk van scholen, waar de ordeleden op verschillend niveau werden opgeleid. De meest begaafden, ook die van arme afkomst werden naar de universiteit gestuurd om daar hun graad, meestal in de theologie te behalen.

Een andere mogelijkheid voor de financiering van de studie was het verkrijgen van een toelage om te studeren, een zogenaamde prebende. Vooral in Friesland waren deze prebendes talrijk. Aanvankelijk waren dezen bedoeld voor het lezen van missen voor het zieleheil van een overledene, maar geleidelijk besteedde men dit geld wat vrijer en werd het als studiebeurs gebruikt. Daar bijna elke parochie in Friesland wel zo'n prebende bezat kon een aanzienlijk aantal studenten op kosten daarvan studeren. Ook in Groningen waren enkele van dergelijke prebendes aanwezig. Het bekendst is de prebende van Eenrum, die bestond uit de door de stad in 1456 opgekochte bezittingen van de verarmde edelman Popco Herathema. De meeste van deze prebendes raakten geleidelijk in handen van voorname families.⁹

Een laatste mogelijkheid was nog om met een rijk iemand mee te gaan naar de universiteit als leraar of als *famulus* (dienaar) om zo de studiekosten te kunnen betalen. Eén van degenen die op deze wijze kon studeren was Dodo van Ytingen, die in 1476 als dienaar met de Friese edelen Hero en Julius van Hottinga meereisde naar de universiteit van Keulen. Hij werd na zijn studietijd pastoor in Friesland en kapelaan van de keizer.¹⁰

Beroep en studie

Na het al dan niet met een examen afronden van zijn studie keerde de student meestal terug naar zijn land van herkomst om een carrière te begin-

6 H. Keussen, *Die alte Universität Köln. Grundzüge ihrer Verfassung und Geschichte* (Keulen 1934) 390, 492, 523; H. Keussen ed., *Die Matrikel der Universität Köln I*, 266-23; P. Trio, *Financing of university students in the Middle Ages: a new orientation. History of universities* 4 (1984) 1-24.

7 *Matrikel Köln II*, 858-46, 863-35.

8 E. Reussens en A. Schillings ed., *Matricule de l'université de Louvain IV*, 139-116.

9 G.A. Nauta, Waar studeerden de Groningers vóór de stichting hunner academie?, in: *Groninger Volksalmanak* (Groningen 1910) 174.

10 *Matrikel Köln II*, 5-54.

nen. Aanvankelijk, dat wil zeggen tot het eind van de vijftiende eeuw waren het vooral geestelijken die gingen studeren. Eén van de belangrijkste doelstellingen van de universiteit was immers de vorming van een geletterde clerus. Zij schreven zich in aan de *artes*-faculteit in en haalden meestal, zoals we gezien hebben geen titel. Zij werden daarna pastoor of schoolmeester en fungeerden tevens als een soort notaris. Zo zegelden zij overeenkomsten en waren zij getuige bij het opmaken van testamenten. Toch waren er ook veel geschoolde geestelijken die na het voltooien van de studie hun ambt tegen een jaarlijks terugkerende boete overlieten aan een *vicecureet*. Zij wilden hun kennis beter te gelde maken en traden als jurist of ambtenaar in dienst van stad of land.

Dit type afgestudeerden verdween geleidelijk rond 1500, toen steeds meer leken in het bestuur vertegenwoordigd waren. De leken hadden vaak een grondige juridische opleiding achter de rug en een graad behaald. Vooral de juridische studie gaf de student goede mogelijkheden voor het maken van carrière. Uit deze lieden werden de beambten gekozen die sinds de vijftiende eeuw de edelen en de geestelijken vervingen als bestuurders. Zij bezetten posten als secretaris, syndicus, en advocaat. Vaak hadden in de grotere steden ook één of meer burgemeesters of schepenen gestudeerd. Deze machtsovername door gestudeerden hing samen met een professionalisering en bureaucratisering van de maatschappij, die haar bekroning vond in de zestiende eeuw. Steeds meer juristen zochten en vonden emplooi in het staatsapparaat.¹¹

De edelen zagen ook het belang van studie in. Vinden we de eerste Friese edele pas rond 1456 aan een universiteit (Feico van Harinxma), aan het eind van de eeuw studeerden vele edelen. Het stedelijk patriciaat van Groningen, dat reeds in de jaren twintig van de vijftiende eeuw studenten afleverde volgde deze trend. De Friese edelman Syds Tjaarda bepaalde in zijn testament van 1545 dat van zijn zoons diegene het vaderlijk slot zou erven die het geleerdst zou worden, terwijl ook andere edelen geld reserveerden voor studie van verwanten.

Maar kennis was niet het enige dat een studie opleverde: de studenten deden ook nieuwe ervaringen op en brachten nieuwe denkbeelden mee naar huis. In hun nieuwe functie konden zij deze inzichten, bijvoorbeeld de toepassing van het Romeins recht, waarmee zij tijdens hun studie in aanraking gekomen waren, in praktijk brengen.

---

11 K. Wiedt, 'Bürgertum und Studium in Norddeutschland', in: J. Fried ed., *Schulen und Studium von sozialen Wandel des hohen und späten Mittelalters* (Sigmaringen 1986) 507.

Loden penning met borstbeeld van Christoffer van Ewsum. Het rondschrift luidt: D.(ominus) CHRISTO.(phorus) AB EVVSZUM. In: W.J. Formsma e.a., *Historie van Groningen, Stad en Land* (Groningen 1976) 220.